

Меморіальна політика вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

Аналізується меморіальна політика вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у 2006–2009 рр. Дається огляд найважливіших заходів, присвячених 75-м роковинам Голодомору.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933, вшанування пам'яті, колективна пам'ять.

Як зазначає П'єр Нора нинішні покоління живуть в епоху загального торжества пам'яті, що міцно спаяна із почуттями належності, колективною свідомістю, індивідуальною самосвідомістю, і ідентичністю. Колективна пам'ять і різні види самоприналежності стали майже синонімами між якими проводять прями кореляційні зв'язки не лише у широкому вжитку, а й серед наукової спільноти.

У сучасному глобалізованому світі пам'ять інтенсивно переглядається та видозмінюється. Окрім того, зростає її вага як символічного капіталу, який дозволяє зцементувати ідентичність вже існуючих спільнот та долучатися до створення ідентичностей нових. У цьому процесі – творенні ідентичності завдяки пам'яті – вагому роль відіграють комеморативні практики, що виступають як засобом для перегляду сегментів існуючої історичної пам'яті, так і для створення нової пам'яті замість старих традицій та міфів.

Останні ж модернізуються та продовжують справляти значний ідеологічний вплив на окремі соціальні групи. Україна є яскравим прикладом подібних тенденцій, особливо у ставленні до комунізму. До того ж в Україні, єдиній країні колишнього СРСР точаться постійні суперечки навколо інтерпретації соціалістичного минулого, що підживлюються кардинально протилежними поглядами на комуністичну спадщину [6, с.63–65]. Чимало міфів із радянського арсеналу вже підважені і впевненість сучасників у їх істинності під сумнівом. Певною мірою, таку ситуацію пояснює саме існування української незалежної держави, що проводить свою легітимацію за допомогою відмінних від радянських культурних кодів, символів, ідей.

Важливим методологічним моментом, що виступає на першій план при вивченні колективної пам'яті, є з'ясування її інструментальної сутності. Чи можна стверджувати, що колективна пам'ять доволіно дозволяє конструювати масові уявлення про події і явища, які до недавнього часу були відсутніми у ній, або були присутніми в інших трактуваннях? З першого випливає і друге питання: чи можна вважати комеморативні практики штучним інструментом в руках ідеологів та політиків, що переслідують певну наперед визначену цими ідеологами та політиками мету?

Відповідаючи на ці питання передусім слід зважати на особливості дії механізмів пам'яті, докладно проаналізованих М. Хальбваксом. Не зупиняючись окремо на висновках його праць, лише зазначимо, що за Хальбваксом пам'ять завжди несе на собі присмак ідеологізації та моральних оцінок, оскільки, по-перше, набуває актуальності орієнтуючись на соціальні інтереси відповідних, існуючих в момент згадування, соціальних груп, по-друге, соціальне середовище обмежує та впорядковує спогади у просторі і у часі та слугує джерелом для самих спогадів.

Отже, образ минулого є соціокультурним конструктом, а не даністю, що створюється в процесі взаємодії людей і є продуктом такої взаємодії. Ба більше варто говорити не так про конструювання історії та пам'яті як про інтелектуальну реконструкцію вибраних сторінок минулого.

Разом з тим суб'єктом такої реконструкції виступають не лише еліти, але й підпорядковані групи. Крім того, інтенції еліт також наражаються на структурні обмеження, що проявляються в процесі соціальної комунікації та накладаються контекстом на учасників взаємодії, що бажають переінтерпретувати минуле в своїх інтересах. Зокрема,

намагання реконструювати минуле часто супроводжуються конфліктами між різними соціальними групами, що загалом обмежує ефективність першопочаткового наміру. Різні групи видивають суперечливі один одному версії минулого і борються за їх визнання. Будь-які стратегії в цьому полі можуть стикатися із контрстратегіями, різноманітними проектами «контрпам'яті», «неофіційної пам'яті», «опозиційної пам'яті». Таким чином, в сучасну медіакратичну епоху із одного і того ж матеріалу створюються різні альтернативні, інколи протилежні за змістом та формою образи минулого, що обґрунтовують різні ідентичності.

Не вільно змінювати і певні стереотипи мислення – сконструйовані образи, розраховані на уславлення в комеморативних практиках, або стереотипи свідомості – стійкі набори символів і цінностей, що за довгий проміжок часу набули форми «рамочних моделей». Цікаво, що стереотипи свідомості та стереотипи мислення є декою мірою антиподами, оскільки перші несвідомо повторюються, тоді як другі свідомо конструюються.

Іншими словами, політика пам'яті не може розглядатися як довільний процес маніпуляції із податливим історичним і людським матеріалом.

На додаток не варто перебільшувати заданості дій будь-якої влади взагалі, тим більше української, політика якої, достатньою мірою спонтанна, ситуативна і навряд чи являється наслідком продуманої стратегії.

І все ж, на наш погляд, вести мову про певний проект колективної пам'яті, що переслідує закріплення достатньо конкретних знань про минуле, які забезпечують визначені соціально-політичні цілі, завдання і цінності суспільства, цілком правомірно. Аналіз цього проекту на прикладі вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. у 2008 році і його реалізації у комеморативних практиках і є нашим основним завданням.

Назагал видається, що цей проект переслідує мету заміщення колективних уявлень, концептуальних систем і ідеологічних міфів, що визначають радянську пам'ять суспільства. В такий спосіб мають бути створені та озвучені в ході політичних, медійних та інших дискурсів нові традиції та символи, доступні широкому загалу.

Відлік заходам по вшануванню пам'яті жертв Голодомору дали Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» [7] та Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»[2].

Вищезгаданим законом Голодомор було проголошено геноцидом Українського народу, що автоматично винесло це питання до політичної площини. Голодомор визнається чітко спланованою тоталітарним комуністичним режимом політикою, спрямованою на придушення Української нації. Він розглядається як в економічному так і в національному ракурсі антиукраїнської політики Кремля. Визнається, що Голодомор не був тотожним перебігу голоду в інших регіонах СРСР. Фактично стверджується, що у 1932–1933рр. проти українського народу велася війна з метою повного фізичного знищення із намаганням перетворити за словами С. Кульницького «національні держави, які утворювали Радянський Союз, в етнографічні республіки» [5,с.42]. «Українців винищували масовими репресіями і голодом через те, що вони відчували себе громадянами національної держави, в яку трансформувалася під час «петлюрівської» українізації створена більшовиками радянська республіка» [5,с.42]. Організаторами та ідеологами цієї війни є найвище керівництво СРСР на чолі із Сталіним. Стаття 2 Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» про те, що публічне заперечення Голодомору є протиправним, виглядає логічним продовженням попередньої оцінки.

Геноцидний характер Голодомору став наріжним каменем державних заходів, пов'язаних із 75-ми роковинами Голодомору.

Вітчизняне МЗС намагалось проінформувати світове співтовариство, що Голодомор є однією з найбільших в історії людства гуманітарних катастроф, та всіляко просувало ідею Голодомору як геноциду. Звісно повідомлення із цього фронту впливало на аудиторію всередині країни. Колізії щодо різниці в оцінці Голодомору ехом озвалися в країні.

Тему Голодомору намагалися донести до аудиторії, залучаючи творчі колективи. Так, учасники Міжнародного форуму, приуроченого 75-м роковинам Голодомору, який до речі транслювався у прямому ефірі Національної телекомпанії України, переглянули художню програму, підготовлену театром «Дах» під керівництвом режисера

В.Троїцького. В Українському домі декілька місяців експонувалася виставка Моргана Вільямса, що налічує близько 400 оригінальних художніх робіт, присвячена Голодомору. За фінансового сприяння держави Андрій Жолдак здійснив постановку «Ленін love, Сталін love» за мотивами роману В. Барки «Жовтий князь».

У комеморативних практиках Голодомору присутні значні конфесійні мотиви. 22 листопада 2008 р. – день пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, по країні було проведено панахиди, молебні за загиблими. Символом Голодомору стала свічка та хрест, що здебільшого мають культове застосування. Назву «Незгасима свічка» отримала акція, а рамках якої запалена свічка побувала в усіх регіонах країни. Свічку урочисто зустрічали на кордоні кожної з областей, здійснювали покладання квітів до пам'ятників чи пам'ятних знаків жертвам Голодомору. Символічно, що після областей України, свічку перевезли до Софії Київської, а вже звідти 22 листопада – до Меморіального комплексу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Там же представники усіх конфесій відслужили молебен за померлими.

Меморіальні заходи завершилися проведенням загальнонаціональної акції «Засвіти свічку» та хвилиною мовчання. У містах відбулося викладання на центральних площах, біля пам'ятників та пам'ятних знаків символічних хрестів зі свічок (лампадок) та їх запалення увечері 22 листопада.

19–21 листопада 2008 р. в навчальних закладах України проведено уроки пам'яті «Голодомор 1932–1933 років в Україні». Урок за участю Президента України трансливався у прямому ефірі.

За вагомий внесок у вивчення Голодомору та організації заходів з нагоди 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні вручено державні нагороди найвищого гатунку, надано звання «Заслужений журналіст України», «Заслужений вчитель України», «Заслужений працівник культури України» тощо. Таким чином, продемонстровано, що дослідження Голодомору – заохочується.

В День пам'яті жертв Голодомору було припинено вихід в ефір програм розважального характеру. Постійно на екранах під час трансляції програм та фільмів, присвячених 75-м роковинам Голодомору, розмішувалася емблема Голодомору 1932–1933 років в Україні. Усі заходи 22 листопада 2008 р. трансливалися в прямому ефірі, а також соціальний ролик «Запали свічку», кліп О. Білозір «Свіча», документальні фільми про Голодомор.

Символами, що посилювали емоційність, чуттєвість стали образи природи та рідного краю, яким протиставлявся штучний, «неприродний» важкозрозумілий терор голодом. Ось, приміром, перший абзац буклету, присвяченому акції «Запали свічку»: «У ці осінні похмурі листопадові дні в Україні похмуро й холодно. Природа завмирає. Древа вже повністю скинули з себе літнє ошатне вбрання й здається, що земля протягує до неба покручені з горя руки. Може, то вона просить добра й справедливості для краю, котрий переніс страшні випробування й катастрофи й спрагло жадає щастя своїм дітям?». Часто можна було побачити як до пам'ятників жертвам Голодомору поклали композиції із житніх та пшеничних колосків. Назву «Колосок Пам'яті» носить конкурс учнівських творчих робіт з тематики Голодомору.

Продовжує поповнюватися архів Голодомору, центральне місце в якому зайняла Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Видання складається із загальнонаціонального тому та 18 регіональних томів, які підготовлені в областях, що постраждали від Голодомору. Підготовка томів здійснювалася обласними (Київською міською) державними адміністраціями під керівництвом Українського інституту національної пам'яті. Загальнодержавний том розпочинається аналітичним розділом «Як це було», підготовленому Станіславом Кульчицьким. Далі йдуть розділи «Свідчення очевидців» та «Документи», у яких наводяться конкретні докази злочинної суті Голодомору. Важливою частиною Загальнодержавного тому є розділ «Територія Голодомору», у якому розкриваються особливості Голодомору в географічному вимірі. Доводиться, що від Голодомору постраждали всі регіони тодішньої УСРР. Складовою розділу є перелік встановлених населених пунктів, що постраждали від Голодомору. Наступним розділом є реєстр документів із зазначенням архівів та інтернет-ресурсів, де із цими документами можна ознайомитись. Далі йде «Хроніка» Голодомору із поденним описом подій періоду осені 1932 – літа 1933 років в Україні. До окремого

розділу включено вибрану бібліографію з тематики Голодомору. Останнім розділом тому є «Фотодокументи», де розміщено тогочасні фотографії.

Зміст регіональних томів побудовано за схожим принципом. Кожен том включає вступну статтю, «Мартиролог», «Документи» та «Свідчення». До «Мартирологу» включено дані про померлих в роки лихоліття, які встановлені за книгами реєстрації актів цивільного стану – книгами смертності, та свідченнями очевидців. Продовжується внесення даних із томів Національної книги пам'яті до інтерактивної електронної карти Голодомору.

З лавиноподібною швидкістю збільшується кількість різних видань з тематики Голодомору. Загалом протягом 2007 – 2008 років видано 266 наукових, науково-популярних, науково-методичних художніх книг і брошур, присвячених тематиці Голодомору, зокрема перекладено збірник спогадів «Великий голод в Україні 1932–1933. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США» у 4-ох томах. З'являються видання про Голодомор і для дітей дошкільного та шкільного віку.

За офіційною інформацією до томів Національної книги пам'яті включено імена 882510 мешканців України, що померли у голодні 1932–1933 роки. До Книги внесено 13 832 населені пункти, мешканці яких постраждали від Голодомору. Зібрано 216 525 свідчень жертв Голодомору.

До архіву Голодомору також входять документи, що висвітлюють причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 років в Україні. Державними архівами всього виявлено 296 337 документів. Частина із цих документів ввійшла до створеної Держкомархівом бази даних «Електронний архів Голодомору: зведений реєстр архівних документів». З архівними документами, що стосуються Голодомору, можна ознайомитися на веб-сайтах СБУ та Держкомархіву. Складено Огляд та Реєстр фондів архівних справ періоду Голодомору 1932–1933 років.

З наведеного вище випливає, що «архів» Голодомору в основному створено, і є всі передумови вважати, що його поширення серед громадськості відбуватиметься і надалі.

В Україні споруджено понад 6 тис. меморіалів та пам'ятних знаків жертвам Голодомору та проведено демонтаж пам'ятників, пов'язаних із тоталітарним комуністичним режимом. Деякі із них стали доволі такі резонансними. Зокрема, по телебаченню показано як один із заступників Київського міського голови розбиває погруддя Косіору кувалдою. Таким чином, можна сказати, що пам'ятники жертвам Голодомору не тільки символічно замінюють пам'ятники діячам комуністичної доби, а й фізично.

Центральною архітектурною спорудою став Меморіал пам'яті жертв Голодоморів в Україні. Слово «голодомор» у множині підкреслює, що Меморіал присвячений також жертвам голоду 1921–1922 та 1946 років. Меморіал побудовано в центрі міста біля парку Слави. До його складу входять площа із т.зв. «жорнами історії» та фігурою дівчинки і центральна площа, на якій розташований меморіальний знак «Свічка пам'яті». «П'ять пшеничних колосків у руках дівчинки символізують сумнозвісний «Закон про п'ять колосків. Свічка заввишки 30 метрів і орнаментована скляними хрестами різної величини, що символізують душі померлих від Голодомору. Малі хрести – душі маленьких дітей, хрести більшого розміру символізують душі дорослих. Основа свічі – чотири металеві чорні хрести, прикрашені фігурами бронзових лелек, які є свідченням українського відродження» – із офіційно затвердженого тексту екскурсій по Меморіальному комплексу.

Під вежею у так званому «Залі пам'яті» відвідувачі можуть ознайомитися із матеріалами Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Поряд зі «Свічкою» розташована стіна у вигляді чорних дерев'яних дошок, на яких вигравірувані імена селян, постраждалих під час Голодомору, а також цитати зі спогадів тих, хто пережив трагедію. Нижче на схилі знаходиться алея, на якій поставлені кам'яні брили, що символізують «чорні дошки». На дошках викарбувані назви населених пунктів, мешканці яких пережили Голодомор. Всі ці об'єкти відносяться до т.з. пам'ятної частини меморіалу, що покликана бути орієнтиром, створювати емоційний фон, і виконувати функцію, близьку до ритуальної. Втім музею Голодомору, який має розгорнути сюжет історичного наративу, ще не створено. Наразі говорити про те, що при

відвідуванні Меморіалу досягається той рівень емоційного і пояснювального ефекту, що потенційно закладений його проектувальниками, не доводиться.

В цілому Голодомор виражається в риториці катастрофи, виживання та репрезентує собою колективну травму, яка досягається завдяки актуалізації страждань переживших Голодомор та наголошенні на людських і духовних втратах. Хоча оцінки демографічних втрат суттєво відрізняються, офіційні особи держави називали здебільшого цифру у 10 мільйонів. Президент України у своєму виступі ще більше конкретизує жахливий досвід: «Вмирало 17 людей сохвилини, тисячу щогодини, 25 тисяч щодоби» [3]. Лунали думки, про те, що без катастрофи Голодомору на початку ХХІ століття українці могло бути біля 80 мільйонів проти нинішніх 46.

Ця статистика мала переконати у тому, що Голодомор відняв не тільки мільйони життів, а й майбутнє у нащадків тих, що вижили, у тому числі у сучасних українців. «... ми загубили не тільки тих людей, які померли у далекі тридцять роки, – ми загубили тисячі душ, що не народилися, а вони могли б стати великими людьми. І наскільки більшою й сильнішою була б наша країна, наша нація, якщо ці люди народилися» [1].

Відтак травматичний досвід наголошує на стражданнях, які український народ витерпів у минулому, але зберіг свою духовну силу та спромігся утворити незалежну державу.

Спогади очевидців трагедії, кожен особливий та неповторний, дозволяли вберегтись від абстрактності. Цю мету переслідувала і ще одна акція в рамках 75-х роковин Голодомору, а саме «33 хвилини». Вона полягала у тому, що представники молодіжних організацій на площах міст, біля пам'ятників жертвам Голодомору зачитували імена померлих від голоду у 1932 – 1933 роках. Імена загиблих були прочитані і на презентації Національної книги пам'яті в Українському Домі. Проте, якщо у другому випадку це виглядає цілком відповідним моменту, то у першому лише підкреслює адміністративну складову при організації заходів та видається неорганічним.

Отже, чи став Голодомор засобом національної інтеграції, «місцем пам'яті», повертаючись до якого нація зможе віднайти свою ідентичність? Чи утверджують комеморативні практики Голодомору загальноукраїнську ідентичність парасолькового типу?

Власне кажучи, у повному обсязі на ці питання можна буде дати відповідь лише через певний час та за умови, що тема Голодомору і надалі буде активно згадуватись та повторюватись. Поза тим, у першому наближенні варто погодитися із Г. Касьяновим у тому, що колективна пам'ять про Голодомор, ще донедавна відсутня серед широких прошарків населення, міцно ввійшла до масових історичних уявлень про минуле України і стала важливим елементом не лише у професійному наративі української історії, а й у масовій свідомості українців [4, с.11–12]. «Архів» Голодомору в загальних рисах створено, і є надії, що він буде транслюватися в масі і в майбутньому.

Не викликає сумнівів і те, що вшанування пам'яті жертв Голодомору відмежовує від радянської ідейної, історичної та культурної спадщини, символів тоталітарного режиму, а значить сприяє утвердженню загальноукраїнської ідентичності замість «радянської». Для ініціаторів та прихильників вшанування пам'яті жертв Голодомору безсумнівно, що комуністичний режим є злочинним режимом, дії якого вимагають відповідної моральної та правової оцінки, і десятиліття колоніально-тоталітарного гніту є інородним вищем в українській історії. Загалом висвітлена у статті політика пам'яті є характерною для країн Центральної та Східної Європи.

Не менш важливо і те, що «повернення» до теми Голодомору в позитивному світлі трактується українською громадськістю з різних регіонів країни. Насамкінець, хотілося б заперечити тим, хто вважає, що оминувши визнання Голодомору актом геноциду, можна було уникнути надмірної політизації цієї теми. На нашу думку тоді втрачався сам смисл вшанування пам'яті жертв Голодомору, а сама акція мала б вигляд половинчастий і неповний, хоча б тому, що в очах живих нині свідків Голодомору знищення мільйонів людей, їхніх близьких, рідних вимагало правової оцінки.

Список використаних джерел

1. Виступ пані Катерини Ющенко під час урочистої церемонії нагородження переможців конкурсу плакатів «Голодомор 1932–33 рр. – геноцид українського народу» // <http://www.president.gov.ua/news/9354.html>

2. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [<http://www.president.gov.ua/documents/5280.html>].

3. Звернення Президента до Українського народу з нагоди 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 років// <http://www.president.gov.ua/news/12121.html>

4. Касьянов Г. Dance macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій пам'яті та історіографії (1980–ті – початок 2000). – К., 2010. – 271 с.

5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – 950 с.

6. Требет С. «Какой такой ковёр?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы. Попытка общего описания и категоризации // *Ab Imperio*. 2004. №4. – С. 41–79.

7. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» [<http://www.president.gov.ua/documents/5935.html>]

Огиенко В.И. Мемориальная политика почитания памяти жертв Голодомора 1932–1933 рр. в Украине

Анализируется мемориальная политика почитания памяти жертв Голодомора в Украине в 2006–2009 гг. Дается обзор самых важных мероприятий, посвященных 75-й годовщине Голодомора.

Ключевые слова: Голодомор 1932–1933, почитание памяти, коллективная память.

Ogijenko, V.I. The memorial politic of commemoration of Holodomor victims 1932–1933 in Ukraine in 2006–2009

The memorial politic of commemoration of Holodomor victims 1932–1933 in Ukraine in 2006–2009 is analysed. A review of the most important events devoted to the 75-th Anniversaries of the Holodomor is given.

Key words: the Holodomor 1932–1933, commemoration, collective memory.